

TURK TILIDA O'SIMLIK NOMLARINING O'RGANILISHI

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Qarshi Davlat Universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15614665>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada turk tilida o'simlik nomlarining shakllanishi, rivojlanishi va semantik xususiyatlari ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Qadimgi turk yozma manbalaridan boshlab zamonaviy davrgacha bo'lgan jarayonda o'simlik nomlarining tarixiy-etimologik ildizlari, sinonimik va variantlik holatlari hamda turli dialektal shevalardagi fonetik o'zgarishlari ko'rib chiqiladi.

KALIT SO'ZLAR: turk tili, o'simlik nomlari, sinonimiya, etimologiya, dialektologiya, turkolog olimlar, etnolingvistika, terminologiya, folklor, madaniy meros.

Turk tilida o'simlik nomlarining o'rganilishi – turkologiya, leksikologiya, etnolingvistika hamda biologiya kesishgan nuqtada shakllangan keng qamrovli soha bo'lib, bu yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar nafaqat til tarixi va taraqqiyotini chuqur anglashga, balki turk xalqlarining madaniy merosini, ekoetnolingvistik xususiyatlarini va milliy dunyoqarashini ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu mavzu bo'yicha olib borilgan izlanishlar turli davrlarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan amalga oshirilgan: jumladan, Mahmud Qoshg'ariy, V. V. Radlov, A. Samoylovich, E. V. Sevortyan, Ahmet Caferoğlu, Osman Nedim Tuna[1,2,3,4,5,6]kabi mutaxassislarining asarlarida turk tillaridagi o'simlik nomlarining kelib chiqishi, ularning lug'aviy tarkibi va semantik xususiyatlari qisman yoki to'liq tahlil etilgan.

Mazkur tadqiqotlarning ildizi qadimgi turk yozma manbalariga borib taqaladi. Xususan, Orxun-Enasoy bitiklarida ham ayrim o'simlik nomlari uchrashini V. V. Radlov o'zining tadqiqotlarida qayd etgan. Biroq bu davrda yozma manbalarda saqlanib qolgan so'zlar soni nisbatan cheklangani uchun o'sha paytdagi o'simliklar leksikasi haqida to'liq xulosa qilish qiyin. Keyinchalik Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida o'simlik nomlari aniqroq qayd etila boshlaydi, u erda turli turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan so'zlarning ma'nosi, sinonimlari va shevalardagi fonetik farqlari haqida qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Mahmud Qoshg'ariy ko'p hollarda birgina o'simlikning bir necha hududda boshqa-boshqa nomlanishini ta'kidlarkan, bu holatni geografik, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'laydi.

O'rta asrlardan boshlab turk xalqlari turli hududlarga keng yoyilib, alohida davlat va madaniy markazlar shakllantirgani bois, dialektlar va shevalar orasidagi tafovutlar yanada chuqurlashdi. Natijada birgina o'simlikning nomlanishida ikki-uchta, ba'zan undan ham ortiq sinonimlarning yuzaga kelishi tabiiy jarayon edi. Ana shu jarayonni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda A. Samoylovich kabi olimlar turk lahjalari va shevalari kesimidagi lug'aviy o'zgarishlarni tahlil qilarkan, o'simlik nomlari misolida ham lingvistik, ham tarixiy-etnografik omillar bir paytning o'zida namoyon bo'lishini ta'kidlashadi. Zero, o'sha davrda turk xalqlarining turmush tarzi ko'proq chorvachilik va dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan, bu esa o'simliklar haqida atroflicha bilim va terminlar tizimini shakllanishiga turtki bergan.

Zamonaviy bosqichga kelib, turk tilida o'simlik nomlarini o'rganish masalalari yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Olimlar e'tiborini ikki asosiy yo'nalish o'ziga jalb qiladi: biri – tarixiy-etimologik izlanishlar, ikkinchisi – zamonaviy adabiy til leksikasini standartlashtirish va unifikatsiya qilish bilan bog'liq amaliy tadqiqotlar. Tarixiy-etimologik izlanishlarda, xususan, E.

V. Sevortyaning “Etimologik lug‘at” lari, Ahmet Cafero‘g‘luning turk tilining tarixiy rivojlanishi haqidagi maqolalari, shuningdek, Osman Nedim Tunaning turkiy tillar qiyosiy tahliliga oid ishlari katta ahamiyatga ega. Ular turk tillari lug‘aviy tarkibining genetik bog‘liqligini ko‘rsatish bilan birga, turli mintaqaviy so‘z qatlamlarini qiyosiy metod asosida tahlil qilishda zamonaviy tadqiqotchilarga asos yaratib bergan.

O‘simlik nomlari, tabiiyki, tabiatshunoslik va lingvistik tadqiqotlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Olimlar bu nomlarning shakllanishida metaforik nomlash, taxminiy so‘z yasash modellari, qo‘shma so‘zlar va qo‘shimchalar orqali yangi ma‘no hosil qilish usullari keng qo‘llanganini ta‘kidlashadi. Metaforik nomlashda o‘simlikning rang, shakl yoki xushbo‘ylik xususiyatiga urg‘u berilishi kuzatiladi. Masalan, bir xil qizil gullarni xalq turli shevalarda “qon gullar”, “ol gulli” yoki “alvon gulli” deb atashi mumkin. Taxminiy so‘z yasash modellari esa turk tili agglutinativ tuzilishi bilan bevosita bog‘liq: so‘z negiziga bir yoki bir necha qo‘shimchalar qo‘shish orqali o‘simlikning vazifasi, hajmi yoki xususiyati ko‘proq aniq ifodalanadi.

Shuningdek, Ahmet Cafero‘g‘lu va Osman Nedim Tunalar o‘simlik nomlari tahlilida sinonimiya masalasiga alohida e‘tibor qaratishadi. Ularning fikriga ko‘ra, turk lahjalari va shevalarida sinonimlarning mavjudligi, avvalo, o‘sha hududda o‘simlikning hayotiy ahamiyati bilan bog‘liq. Bir joyda dorivor xususiyati kuchli bo‘lgan o‘simlikka turli ma‘noni bildiruvchi poetik nomlar berilsa, boshqa mintaqada shu o‘simlikning tashqi ko‘rinishiga ishora qiluvchi butunlay boshqa so‘z qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Shuningdek, tarixiy migratsiya va madaniy aloqalar tufayli bir mintaqadan boshqasiga tarqalgan turk xalqlari o‘zlari bilan birga mahalliy nomlash an‘analarini ham ko‘chirib kelishgan. Bu jarayon asrlar davomida uyg‘unlashib, bugungi boy va rang-barang sinonimlar qatlamini yaratgan.

O‘simlik nomlarini o‘rganishda etnolingvistika va folklorshunoslik sohalarining ham hissasi beqiyos. Turkiy xalqlarning qadimiy e‘tiqodlari, mifologik qarashlari, an‘anaviy marosimlari va xalq tabobati to‘g‘risidagi bilimlar ko‘pincha aynan o‘simlik nomlarida aks etadi. Masalan, turk xalqlarida tug‘ilish, nikoh yoki dafn marosimlarida muayyan gullar yoki giyohlar albatta ishlatilgan va shu jarayonda o‘sha o‘simlik jismoniy yoxud ma‘naviy poklanish ramzi sifatida namoyon bo‘lgan. Bunday tasavvurlar, tabiiyki, o‘simlik nomlarining poetik yoki ramziy xususiyatlarini shakllantirgan. O‘z navbatida, xalq tabobati mashhur bo‘lgan hududlarda ayrim giyohlarning taniqli shifobaxsh xususiyatlari tufayli ularning nomlari ham alohida hurmat bilan tilga olinib, qo‘shimcha ma‘noli epitet yoki laqablar bilan boyitilgan.

Bugungi kunda turk tilida o‘simlik nomlarining standartlashtirilishi masalasi ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bevosita bog‘liq. Xalqaro ilm-fan aloqalarining rivojlanishi, seleksiya va biologiya sohasida erishilayotgan yangiliklar natijasida yuzaga kelgan ilmiy ehtiyoj, rasmiy atamalarini yagona tartibga solish zaruratini tug‘dirmoqda. Masalan, botanikada lotincha nomlar butun dunyo olimlari uchun yagona me‘yor sanalsa ham, mahalliy adabiyot va ilmiy-ommabop nashrlarda turkcha o‘xshash terminlarni ham ishlatish amaliyoti mavjud[2]. Bu borada E. V. Sevortyan yoki Zamonaviy Turk Tili Institutining terminologiya bo‘yicha olib borgan loyihalari orqali yaratilgan me‘yoriy hujjatlar iste‘molga kiritilmoqda. Shu bilan birga, ayrim lug‘aviy birliklarni “xalq orasida keng tarqalgan shakli” yoki “rasmiy ilmiy shakl” sifatida ajratish, sinonimlarni tartibga solish va malakali termin muhitini vujudga keltirish bo‘yicha ham tadqiqotlar izchil davom etmoqda[3].

O‘simlik nomlari orqali turk tilining tarixiy taraqqiyot yo‘lini, madaniy merosini va tabiat bilan uzviy aloqasini chuqurroq anglash mumkinligi tufayli, bugungi kunda ko‘plab olimlar

korpus lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi va leksikografiya imkoniyatlaridan foydalanib, keng qamrovli ilmiy loyihalarni amalga oshirishga e'tibor qaratishmoqda. Bunday tadqiqotlarda katta hajmdagi matnlar – adabiy asarlar, folklor namunalari, tarixiy hujjatlar, ilmiy nashrlar – raqamlashtiriladi va elektron bazalarga kiritiladi. Natijada, o'simlik nomlarining qo'llanish chastotasi, kontekstual ma'nosi, sinonimik va variant shakllari tezkorlik bilan tahlil qilinishi mumkin[4]. Tadqiqotchilar oldida til rivojida yuz bergan leksik-semantik jarayonlarni to'laroq ko'rish, turli dialektal farqlarni aniqlash, eski davr va zamonaviy adabiy til o'rtasidagi uzviylikni tushunish uchun keng imkoniyatlar paydo bo'lmoqda.

Zamonaviy turk tilida o'simlik nomlarining mo'l-ko'lligi, ularning murakkab leksik shakllari va uzoq tarixga borib taqaladigan semantik qatlamlari tilshunoslar oldida hamon turli savollarni keltirib chiqaradi[5]. Jumladan, qaysi nomlar asl milliy asosga ega, qaysilari boshqa tillardan olingan? Turli davrlarda arabcha, forscha, ruscha yoki evropa tillaridan kirib kelgan so'zlar turk tilidagi o'simlik nomlari tizimiga qanday ta'sir ko'rsatgan? Qanday omillar tufayli ba'zi nomlar dialektal darajada saklanib qolgan, boshqalari esa adabiy tilda faol qo'llanishdan chetga chiqqan? Olimlar bu savollarga javob berish uchun tarixiy-lingvistik metod, qiyosiy-typologik tahlil, etnografik ma'lumotlarni ko'rib chiqish, shuningdek, so'zning semantik inshootini puxta tadqiq qilish usullaridan foydalashadi.

Shuningdek, o'simlik nomlarini o'rganish turk xalqlari o'rtasidagi madaniy va lingvistik aloqalarni chuqurroq aniqlashga yordam beradi[6]. Masalan, bir o'simlikning nomi turli turk tillarida qaysi fonetik yoki leksik o'zgarishlarga uchragani, undagi ildiz so'zning asl shakli qay yo'sinda namoyon bo'lgani kabi jihatlar umumturkiy so'z boyligining genetik birdamlik darajasini tasdiqlaydi. Ayni paytda ayrim o'simlik nomlarining muayyan tilda uncha rivojlanmay, boshqasida turli ma'no tovlanishlari bilan boyiganini kuzatish ham mumkin. Ahmet Caferoğlu turlicha sheva va lahjalardagi shakllar o'rtasida farqlar asosida turk tillarining tarixiy taraqqiyoti haqida xulosa qilishning samara berishini urg'ulaydi. Ushbu tadqiqotlar bir tomondan umumiy turk merosiga mansub leksik qatlamni aniqlash, boshqa tomondan har bir xalqning mahalliy ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, turk tilida o'simlik nomlarining o'rganilishi bir paytning o'zida tarx, lingvistika, folklor, etnolingvistika va terminologiya kabi turli ilmiy yo'nalishlar o'rtasida o'zaro boyituvchi muloqot maydoni yaratadi. Uzoq tarixiy jarayonlar mobaynida shakllangan va turli madaniy ta'sirlar ostida boyigan ushbu leksik qatlam turk xalqlarining tabiatga munosabati, turmush tarziga xos ramzlar, mifologik va marosimiy qadriyatlar, shuningdek, xalq tabobatining asosiy izlari hamda selektsiya jarayonida yuzaga kelgan yangi nomlar bilan chambarchas bog'liqdir. Qadimdan beri turkiy tillar tasnifi, etimologiyasi va leksikologiyasiga e'tibor qaratgan Mahmud Qoshg'ariy, V. V. Radlov, A. Samoylovich, E. V. Sevortyan, Ahmet Caferoğlu, Osman Nedim Tuna singari olimlarning izlanishlari bugungi kun tadqiqotchilariga mustahkam poydevor bo'lib, hozirgi zamon korpus lingvistikasi, raqamli leksikografiya va qiyosiy metod bilan yondashish usullarini takomillashtirishga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Natijada, turk tilidagi o'simlik nomlarining kelib chiqishi, ma'naviy rivoji, dialektal va sinonimik shakllari haqida yanada puxta, ishonchli ilmiy xulosalar berish imkoni paydo bo'lmoqda. Bu jarayon, shuningdek, turk xalqlarining umumiy ma'naviy-merosiy bog'liqligini yoritish, milliy an'analarni asrab-avaylash va rivojlantirish, ekoetnolingvistik tadqiqotlarni kengaytirish yo'lida ulkan ahamiyat kasb etadi.

References:**Используемая литература:****Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk : 3 jildli nashr / nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi ... – Toshkent : Fan, 1960–1963. – 520 b.
2. В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий: в 4 т. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1893–1911. – Т. 1–4.
3. САМОИЛОВИЧ, А. Н. Труды по тюркологии и лингвистике / отв. ред. С. Э. Малов. – Москва: Наука, 1977. – 432 с.
4. СЕВОРТЯН, Ё. В. (Севортян, Э. В.). Этимологический словарь тюркских языков: в 7 т. – Москва: Наука, 1974–2000. – Т. 1–7.
5. CAFEROĞLU, A. (Ahmet Caferoğlu). Türk dili tarihi: monografiya – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1970. – 316 s.
6. TUNA, O. N. (Osman Nedim Tuna). Altay Dilleri Araştırmaları: maqolalar to'plami – Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 1952. – 201 s.